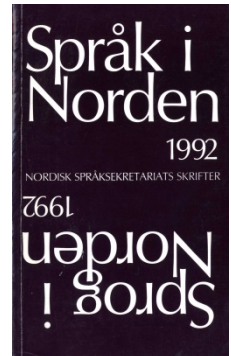

Sprog i Norden

Titel: Homo loquens – homo laborans
Forfatter: Heimir Pálsson
Kilde: Sprog i Norden, 1992, s. 90-99
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Homo loquens – homo laborans

Av Heimir Pálsson

Följande rader utgör ett försök på att definiera min och möjlighets andra «nordisters» ställning, men samtidigt innehåller det en strävan efter att se och beskriva en uppgift jag tror vi har.

Jag betraktar mig själv som en epigon, en senfödd grundtvigianer, en panskandinav i fel århundrade, men först och främst som en filolog av den gamla skolan som har gått genom många metamorfoser och idag fruktar en framtid som han inte förstår och inte vet hur han skall handskas med.

Men över det hela svävar det en tro på språket och därmed en tro på de nationella språken.

Identitet är en av 1900-talets modetermer, bl.a. inom samhällsvetenskaperna och litteraturen när man försökt fastställa individens bild av sig själv och sin situation och funktion i det stora sammanhanget. Man skulle kunna säga mycket om olika identitetsvarianter, om de olika självbilder vi har. Jag skall här bara nöjas med att konstatera att de är allihopa verbala eller språkliga. De blir inte till bilder förrän de har formulerats i ord. Självbilden, identiteten, begränsas sålunda av varje enskild människas språk. Har vi en högt utvecklad verbal förmåga får vi helt andra förutsättningar för en nyanserad identitet än om vårt språk är torftigt och begränsat. I detta sammanhang betraktat blir språket alltså både ett instrument för att «tänka ut» eller konstruera självbilden och det instrument som begränsar samma självbild. Och även om vi aldrig kommer att i detalj kunna jämföra två sådana självbilder, kan vi lugnt hävda att inte två är exakt likadana. De är åtminstone så olika som två människors verbala förmåga är olika. Dessutom är det mycket viktigt att komma ihåg att ingen av våra identiteter är en konstant. De står alla i en relation till en omgivning som är i ständig förändring. Därför är min och din identitet inte exakt den samma i dag som den var i går, men det är lika viktigt för oss i dag som det var i går att kunna definiera och verbalisera identiteten.

När man talar om språk, språklig utveckling och språkkänsla händer det ofta att man glömmer just denna faktor, glömmer den roll språket spelar för personligheten, identiteten och därmed hur individen finner sig tillrätta i vår jordiska tillvaro. Språket, såväl ordförrådet som tillgången till det språkliga systemet, är en förutsättning för att vi skall kunna definiera oss själva för oss själva! – Jag brukar i detta sammanhang skoja om att min identitet på svenska, dvs. min svenska identitet, är en annan än min isländska identitet. Jag blir med andra ord en annan människa så fort jag börjar tala svenska! En finlandssvensk politiker uttryckte detta så: «På engelska är min intelligens bara 60 % av vad den är på svenska!» Och Antti Tuuri sa: «På finska kan jag säga det jag vill! På svenska kan jag bara säga det jag kan.»

Ännu större blir språkets roll om vi sedan tar i betraktande att vår nordiska kultur under ett mycket tidigt skede blev en verbal och därefter litterär kultur. Självklart varierar det från land till land hur stor andel av kulturen som kan kallas skriftlig. Allra tyngst väger förmodligen den skrivna kulturen på Island, eftersom den verbala konsten där kom att fungera närmast som ett substitut för alla andra konstarter, men också i den fastlandsnordiska kulturen är litteraturens roll utomordentligt viktig.

Alla lärare och psykologer känner till elever eller klienter som tycks vara så språkligt otränade att de endast med stor möda kan formulera relativt okomplicerade tankar. Dagligen får vi exempel på detta i etermedierna när mannen på gatan får tillfälle att omedelbart ha åsikter om den ena eller andra dagsaktuella händelsen. Men när man väl kommer till skott så hörs inget annat än «hm» och «ööh» och «Ba' bra».

Om den här «mannen på gatan» är islänning menar man ibland att han lider av ett slags språkskräck. Han har så ofta fått höra att man skall tala korrekt, men han har mycket oklar uppfattning om vad som är korrekt och inkorrekt i språkligt hänseende, och då är det förstås enklast att tiga. Detta är en tänkbar förklaring men jag håller den inte för särskilt sannolik, utom i undantagsfall.

Mera sannolikt är att mannen på gatan när det kommer till kritan inte vågar stå för sina åsikter. Han har en vag känsla av

att det att ha åsikter är en profession, och han vet mycket väl att han inte är något proffs på detta område.

Men mest sannolikt tror jag ändå är att mannen på gatan, precis som de flesta av oss, lider av en viss «språklig osäkerhet» av en helt annan kaliber än den språkskräck jag nämnde. Han har inte det jag ibland har kallat «en tillflyktsort i språket» med en dold hänvisning till den isländska författarinnan Málfríður Einarsdóttirs «En tillflyktsort i tillvaron» (Sama- staður í tilverunni). Att ha en tillflyktsort i språket innebär att ha en språklig säkerhet som skapar känslan av att man kan uttrycka det man vill precis på det vis man önskar och i vilken situation som helst. Sådan språklig säkerhet är ingalunda medfödd. Den grundläggs säkert under barnets språkinläring, men mycket viktiga delar som ordförråd och rikedom på språkliga formuleringar får man först efter lång träning och brottnig med tanken och sinnet. Men det kanske viktigaste av allt är att språkbrukaren har en känsla av att vara herre över situationen och att hans självbild är tydlig.

Vi lever i ett samhälle som för varje dag ställer allt större krav på språkbrukarna. Ordförrådet förändras snabbt, vi behöver kunna uttrycka oss om nye situationer gång på gång, analysera vår ställning i tillvaron på nytt, revidera vår identitet. Som vuxna behöver vi språkligt tampas med verkligheten. Men samtidigt tyder mycket på att omständigheterna kring barnens språkinläring inte är så gynnsamma som man kunde önska. Själva talar vi språk som har tydliga rötter i ett försvunnet bonde- och fiskarsamhälle. Våra barn är födda efter ett traditionsbrott som gör att de inte har någon möjlighet att lära sig vårt språk i dess naturliga sammanhang, om man nu kan uttrycka det så. Det här traditionsbrottet framstår mycket klart om man ser på ett «genomskinligt» språk som isländskan. I isländskt vardagsspråk ingår det en massa fasta uttryck och vändningar, metaforer och språkliga bilder av olika slag. Dessa metaforer är mycket lätta att förstå om man känner till det samhälle som skapat dem, om man vuxit upp i det traditionella bondesamhället. Men för ungdomar som inte vet om något annat än ett urbant samhälle dominerat av högteknologi, blir modersmålet ett i viss mening främmande språk, och det krävs utförliga för-

klaringar om de skall bli förtroliga med det traditionella språkbruket. Detta har man t.ex. inte haft klart för sig i det isländska skolsystemet under de sista decennierna, då den egentliga undervisningen i modersmålet faktiskt fått mindre och mindre tid eftersom nya ämnen kräver sitt. Man kan också tillfoga att det moderna massmediesamhället ger få möjligheter till det lugn som man behöver för att riktigt lära sig något, och lärarna vet föga om hur man skall hjälpa elever som är födda med hörlurar fyllda av popmusik.

1990, året som av Förenta nationerna utsågs till kampen mot analfabetism, blev ett mycket viktigt år i språkdiskussionen på Island. Efter att i årtionden ha gått på myten om att alla islänningar kunde läsa, fick man plötsligt upp ögonen för det faktum att även Island naturligtvis har jämförelsevis lika många funktionella analfabeter som t.ex. Sverige. Och samtidigt tog diskussionen om språket ny fart så att man i dag kan hoppas på bättre förståelse av språkets roll, också i det hypermoderna samhället. Men viktigast av allt tror jag var att många kom till en större insikt om läsandets roll för individens utveckling och fungerande i samhället: Den som inte genom läsande öker sitt ordförråd och sin makt över språket, han kommer i datateknikens och informationens tidsålder inte att kunna fungera ens i närheten av den läsande människan. Detta är en direkt följd av det jag nämnde tidigare: vi behöver ett allt mer rikhaltigt ord-förråd och en smidig uttrycksförmåga för att kunna beskriva tillvaron och definiera vår identitet. Även om grunden till vårt språk läggs vid den första språkinläringen, slår språket ut i full blom först när vi medvetet och omedvetet berikat det genom läsning och sålunda lärt oss använda det som nyckel till gångna tiders kunskap och liv.

Jag skall inte trötta er med en ytlig genomgång av Basil Bernsteins teorier om klasspråk. Jag skall bara påminna om att Bernsteinskolans byggde på en teori om att språket var en följd av klass, att arbetarklassens «begränsade kod» hade sin förklaring just i klassen. Jag tar inte ståndpunkt med eller mot Bernsteinskolan. Men jag tycker mig faktiskt se en annorlunda språklig klasskiktning i våra västerländska samhällen. Jag skall med tre exempel försöka förklara vad jag menar.

Det var tidigare skick och bruk på Island, och det hade förresten stöd i lagen, att man även vid minsta trafikolycka skulle tillkalla polis för att skriva rapport till försäkringsbolagen. För några år sedan ändrade man detta, och i dag skall det i alla fordon medföras en speciell blankett, där man själv kan beskriva olyckan. Om blanketten sedan undertecknas av båda (alla) parter får den full giltighet för försäkringen. Jag frågade en äldre polis i Reykjavik om det nya systemet verkligen fungerade så, att polisen blev mindre belastad med lindrigare trafikolyckor. «Ne-ej,» svarade han. «Vi blir nästan lika ofta tillkallade, men nu får vi en enkel förklaring, för bilisterna säger kort och gott att de inte begriper blanketten!» – Som sagt: Avsikten var god, man ville förenkla proceduren, men blanketten blev så krånglig att man får tillkalla polisen för språkliga förklaringar!

Vart tredje eller fjärde år brukar vi, nordiska folk, ha riksdags- och kommunval. Alla har vi under valkampanjerna upplevt mycket intressanta talare som verkar kunna formulera vilken åsikt som helst, så att den låter som ett närmast heligt budskap. Alla har vi nog också upplevt motsatsen, att «vår kandidat» blev nedmejad av en motståndare som bara sprängde fram på språkets bevingade häst! Det som kanske slår oss, vanliga dödliga åhörare, mest är det otroliga ordförråd, den massa av obegripliga och märkvärdiga ord vi blir bombarderade med. Det vi i själva verket upplever är den metamorfos språket genomgår – från att vara informativt och förmedlande till att vara ett *makt*medel. För vi lever i en tid då språk är makt. Jag återkommer till det.

Ett tredje exempel – och nu med ett citat:

... Eftersom det informationsmässiga utbytet i undervisningssituationen alltid är en funktion av mottagarens språkliga kompetens (definierad som ett mer eller mindre fullständigt behärskande av det högre utbildningssystemets språkliga kod), utgör den ojämna fördelningen (bland de olika samhällsklasserna) av det i *utbildningsmässigt avseende räntabla språkliga kapitalet* en av de bäst dolda mekanismerna för upprättande av ett samband mellan en individs sociala ursprung och hans framgång i skolan.

Berner et al.: Skola, ideologi och samhälle. Ett kommenterat urval franska utbildningssociologiska texter av Bourdieu/Passeron, Baudelot/Establet, Poulantzas. Stockholm 1977. Sid. 32)

Jag tycker denna utbildningssociologiska text är facinerande. Den innehåller faktiskt viktiga upplysningar. Det står nämligen bl.a. att inte alla har klart för sig att elevernas språkliga utrustning kan vara avgörande för deras framgång i skolan. Men dessa enkla meddelanden är inpackade i så krångliga meningar att det nästan är omöjligt för en icke-specialist att förstå.

Det i mina ögon gemensamma i alla de tre nämnda fallen är att man, medvetet eller omedvetet, använder en så hög och abstrakt språklig nivå att man inte behöver räkna med att allmänheten förstår det sagda eller skrivna. Men samtidigt vet man att det också finns folk som förstår – de invigda, de som tillhör en ny *klass*. Och man är fullt medveten om att det hela låter vetenskapligt och visar språkbrukarens säkra ställning.

Och det jag tycker mig se är som redan sagt en ny klasstruktur i våra europeiska samhällen. Det nyanserade språket blir förutsättningen till språklig makt, men det blir bara de utkorade som behärskar språket och innehar makten.

Förutsättningen är den nya ställning språket har fått i informations- och kommunikationssamhället. Jag har redan nämnt ordförrådet, och därmed det vi kan kalla tillvarons verbalisering. Allt fler saker och begrepp får namn, vilket leder till att tillvaron ställer allt större krav på vår språkliga förmåga.

En direkt följd av detta är den omedelbara makt som då ligger i den språkliga förmågan. En politiker slår igenom, inte därför att han har så många briljanta idéer, så klar överblick och god insyn, utan därför att han är språkligt överlägsen. Och då måste man betona att det inte handlar om den klassiska retorik som gjorde män som Demosthenes, Cato och Cicero till stora talare. Det handlar först och främst om att snabbt lägga sig till med nya och halsbrytande formuleringar och uttryck. Fenomenet är ingalunda nytt, förr i tiden använde de lärda och halvlärda latin för samma ändamål – tänk bara på Holbergs Erasmus

Montanus – men nu har det språkliga förtrycket blivit mycket värre genom att man använder landets och därmed mottagarens eget språk eller i värsta fall engelskan för att visa sin överlägsenhet. – Detta är något oerhört viktigt, för det skapar ännu värre mindrevärdeskomplex när man märker att man inte förstår sitt eget modersmål – värre än om det hade gällt latin eller grekiska.

Och så småningom får vi en ny överklass i våra samhällen. För att använda Linné-terminologin och visa vår vördnad för klassiskt latin skulle vi kunna kalla den nya människan *homo loquens* – den talföra eller kanske ordrika människan. – Ja, så hade jag tänkt mig att man kunde översätta frasen. Men då bör man utan vidare påpeka att *talför* lätt kan uppfattas negativt, och här gäller det inte den pratsamma människan. Jag ger gärna bollen till svenskarna och nöjer mig med latin tills man funnit en bra term – och för all del: Det viktiga är inte termen utan att vi vet vad den innehåller!

Homo loquens är alltså den människa som i realiteten behärskar språket. Hon har därför tillgång till språkets makt och det skulle, i enlighet med vad jag redan har sagt, vara tillräckligt. Men homo loquens stannar inte där. En av nycklarna till makten är språk. En annan är tekniken, datatekniken. För i datorerna har vi skapat de första verktygen som lyder språkliga order. – Detta är kanske det viktigaste av allt om vi vill förstå den sköna nya världen. Datorns språk är visserligen inte ett människospråk, men det bygger på principer från människospråkens grammatik, och de bästa program-författarna lär vara språkvetare eller åtminstone folk som är tränade i språklig logik. Det är mindre märkligt än det låter: matematiken är ett abstrakt språk och därmed är den matematiska logiken faktiskt språklig logik.

Med datatekniken i sin tjänst och med den språkliga makt som jag beskrivit kommer homo loquens att ha en ställning som vi inte kunnat föreställa oss tidigare. Vi som vuxit upp med en världsbild präglad av Marx och Engels, vi som är vana att förknippa klasser och klasskillnader med ägandet av olika produktionsmedel, jord, fabriker osv., vi kommer att ha svårigheter med att tänka på klasskillnader som bygger på kunskap

och språklig träning. Men detta får vi finna oss i, detta måste vi ta med i vår analys av samhällets, nationalstaternas och nationsgemenskapens roll.

Naturligtvis kommer inte överklassen homo loquens att bli ensam i världen. En överklass förutsätter åtminstone *en* väl tilltagen underklass. Ett lämpligt namn på underklassen vore då *homo laborans*, den knogande människan eller också den producerande människan. Hon kommer, kan vi hoppas, att få det relativt bra, åtminstone jämfört med gångna seklers underklass. Hon får bröd och skådespel så det räcker. Underhållningen sköter homo loquens om, och med sina kunskaper kan denne utan svårigheter designa och strukturera den form av underhållning som är lämplig för homo laborens. Och med hjälp av sin överlägsna språkförmåga har homo loquens mycket lätt att övertyga homo laborans om att just denna form av underhållning är den som passar honom bäst. Det som skiljer homo loquens och homo laborans åt är därför först och främst deras olika möjligheter att påverka sin omgivning och utöva makt i samhället.

Nu kan man förstås lätt säga att detta här inte är något nytt. Detta är bara en variant av *Du sköna nya värld* eller *1984*. Och det är sant. Både Huxley och Orwell hade skräckvisioner i denna riktning, även om ingen av dem hade sett de förändringar vi har sett. Det jag hävdar är faktiskt att de hade rätt, även om årtalen inte stämde.

Och vilken form av kulturell utmaning utgör då denna vision för oss i Norden?

Genom århundraden har vi nordbor kunnat skryta med mer homogena samhällen här i Norden än i övriga Europa, för att inte tala om mer avlägsna ställen. Vi har, i kraft av folkbildning och allmän skolplikt, kunnat skryta med en bildad allmänhet och hävda att vanliga medborgare kunnat delta i och utnyttja vilket kulturevenemang som helst, att de har kunnat skaffa sig nödvändigt underlag för att välja ståndpunkt i de mest komplexa frågor osv. Detta har varit förutsättningen för de nordiska demokratierna, den nordiska kulturen, och vi har goda skäl att förmoda att Nordens folk vill slå vakt om de demokratiska principerna. Men det kan bli svårt. Inte på grund av den ökade glidning vi upplever i det nordiska samarbetet, inte heller på

grund av det nya Europa, utan på grund av den nya situation som just är i färd med att skapas av de nya klassamhällena i våra länder.

Det torde framgå att jag inte delar den oro som tagit sig uttryck hos bland annat nordiska språkforskare, och som går ut på att utvecklingen kommer att leda till att *ett* språk, t.ex. engelska, blir det dominerande, det nya *lingua patris* i framtidens Europa, medan de mindre nationalspråken blir ett slags nya *lingua matris*. Det är visserligen högst sannolikt att ett eller ett par språk kommer att bli dominerande i internationella sammanhang, men den största faran ligger inte där utan i den glidning jag har beskrivit som kommer att äga rum inom alla nationalspråk. Det kommer nämligen inte att bli något större problem för en homo loquens, vare sig han är svensk, norrman, dansk, islänning, finländare eller färöing, att fungera på ett främmande språk när han så behöver. Den som bäst behärskar sitt modersmål har också lättast för att lära sig främmande språk. Så enkelt är det. Och så har det alltid varit. Det har varit lättast för akademiker att inte bara skaffa sig jobb utomlands utan också att fungera i ett nytt samhälle, just därför att de har haft lättast för att lära språket. Det har däremot krävt en kraftansträngning för vanliga arbetare – något man känner mycket väl till, bl.a. genom invandrarernas historia i Norden.

Vad innebär så denna vision för oss, medlemmer av nordiska språknämnder 1991?

Jag förmodar att det pro primo innebär att vi får lägga mycket större vikt än hittills på modersmålet i undervisningen eller om ni vill på modersmålsundervisningen. Vi kan inte finna oss i att modersmålet är det första ämne som får ge vika om nya ämnen skall introduceras i skola, utan tvärtom: för varje nytt ämne får man öka modersmålet vikt i undervisningen! Jag understryker att jag inte tar ståndpunkt till huruvida detta kan eller bör ske i själva den traditionella modersmålsundervisningen. Det sannolika är att vi bör ta upp det gamla slagordet «alla lärare är modersmålslärare».

Pro secundo tror jag den innebär att vi får anmoda alla akademiker att verkligen satsa på det vi kan kalla för populariseringen av vetenskaparna. Målet måste bli att *alla* – jag upprepar

alla – inte bara kan förstå utan också kan uttala sig om allt det som berör vår vardagliga tillvaro. Och det kräver faktiskt rätt mycket.

Pro tertio antar jag att vi får vända oss till allmänheten och politikerna för att få alla förstå att här gäller det de nationella och individuella identiteterna; om nordborna – islänningar, samer, finländare, färingar, norrmän, danskar, grönländare eller svenskar – skall kunna definiera sig själva och därmed skapa sig en identitet, så måste deras språk odlas. Annars har vi ingen framtid.